

Gradovi, trgovi i naselja u srednjem veku

Milica Nikolić

Na ovom području su sačuvani ostaci većeg broja srednjovekovnih gradova. Danas su to slabo očuvane ruševine ili još češće jedva vidljivi nadzemni tragovi. O nekim postoje istorijski podaci, uglavnom veoma oskudni, dok za većinu pisanih izvora nema i raspoláže se najčešće samo šturim izveštajima sa rekognosciranja terena, jer sistematska arheološka istraživanja srednjovekovnih gradova na ovom prostoru nisu vršena. Izuzetak je samo grad Užice na kome su u toku opsežniji arheološki radovi.

Iz vizantijskih izvora saznaje se da je na ovom terenu bilo više vizantijskih gradova, međutim, ni jedan do danas nije sa sigurnošću ubiciran. Gradovi koji pripadaju srpskoj srednjovekovnoj državi, naročito ranijim vekovima, od kojih su neki gotovo sigurno izgrađeni na vizantijskim temeljima, ostali su takođe gotovo nepoznati, jer im se ne zna vreme postanka, ko ih je podigao, status, a najčešće ni ime, pa su to sada manje ili više očuvane ruševine o kojim najviše što se zna su njihove iscrtane osnove i to samo na osnovu vidljivih nadzemnih ostataka.

Poznato je da ova teritorija kroz ceo srednji vek nije delila istu istorijsku sudbinu, pa ni svi podaci nisu podjednake vrednosti. Zapadni delovi ovog područja, srednje i donje Polimlje, posle poraza Nikole Altomanovića 1373.g. pripali su prvo bosanskoj državi, a kasnije Hercegovini. U trima poznatim poveljama, nastalim polovinom XV veka, pominju se utvrđenja na teritoriji Stjepana Vukčića Kosače. Povelju iz 1444. godine, izdao je kralj Alfons V Aragonski u Napulju, na italijanskom jeziku, kada je obećao pomoć Stjepanu Vukčiću Kosači koji postaje njegov vazal; druga je povelja kralja Fridriha III, izdata u Beču 20. januara 1448.g. na latinskom jeziku i treća opet kralja Alfonsa V Aragonskog koju je izdao u Napulju 1. juna 1454. godine. Iz tih povelja saznaju se, međutim, samo topografski podaci za utvrđene gradove, a kako su pisane na italijanskom i latinskom jeziku, nazivi su često tako loše zapisani da je veoma teško otkriti tačno ime grada, pa samim tim i utvrditi njegov položaj na terenu. Za gradove u istočnom delu ovog regiona nisu do sada pronađeni pisani srednjovekovni izvori. Izvesne podatke pružaju zapisi i putopisi nastali u XVI veku i kasnije. Noviji podaci koji se sreću u literaturi su terenska zapažanja stranih i naših istraživača istorijske prošlosti ovog dela Balkana, publikovana tokom XIX i XX veka, i najnovija arheološka istraživanja na terenu sa priloženim skicama položaja i vidljivih ostataka srednjovekovnih utvrđenja.

Srednjovekovni trgovi su najčešće nastajali uz važne saobraćajnice i u neposrednoj blizini velikih i bogatih manastira. One koji su se nalazili uz važnije saobraćajnice šttilo je manastirsko utvrđenje ili grad u čijoj se neposrednoj blizini nalazio. Tako su manastiri mogli da pruže utočište i sigurnost putnicima i zaštitu njihove imovine i robe. Veći manastiri imali su vlastelinstva sa bogatom i raznovrsnom proizvodnjom koja ipak nije mogla da zadovolji sve potrebe monaha i manastira, kao i stanovnika na manastirskom vlastelstvu, pa je postojala potreba da se višak proizvoda proda i kupovinom zadovolje neophodne potrebe. Zbog toga su se u njihovoj blizini nalazila i mesta na kojim se obavljala trgovina, najpre povremeno, a kasnije stalno kada ta mesta postaju trgovi uz koje se postepeno obrazuju naselja pa i kolonije trgovaca. Podatke o trgovima na ovom terenu nalazimo u dubrovačkim izvorima ili u zapisima putopisaca, najčešće iz poznog srednjeg veka, ili još kasnije.

Za srednjovekovna naselja različite vrste kao što su podgrađa, sela, zaseoci i katuni, sa ovog područja ima samo nekoliko manjih pisanih izvora. Do danas nije poznato da je sačuvana neka povelja o osnivanju manastirskog vlastelinstva, iako je ovde postojalo nekoliko starih, velikih i značajnih srednjovekovnih manastira. Manastirska vlastelinstva su imala svoje posede najčešće sastavljene od sela, zaselaka i katuna, koja su imala obradivo zemljište, livada, pasišta i šuma. Za sada su poznate samo dve povelje i to one kojima se potvrđuju manji pokloni manastirima Mileševi i Hilandar. Despot Stefan Lazarević poklonio je 1405. g. manastiru Mileševi pet sela kod Požege, a kralj Milutin Hilandar jedno selo na Moravici. Postoji i nekoliko srpskih dokumenata koji pružaju naoko sitne, ali veoma korisne podatke. U Historijskom arhivu u Dubrovniku u dokumentima ima podataka o karavanskim stanicama, selima i mestima koja su se nalazila uz važne saobraćajnice. To su najčešće ugovori o prenosu robe do određenih karavanskih stanica ili trgova i dokumenti u kojim se pominju mesta gde je karavan zadesila neka nevolja, pljačka ili ubistvo.

Na putu koji vodi iz Bosne dolinom Lima u regionu Užica prvo se nailazi na ruševine srednjovekovnog grada Severina.

On se nalazi jugoistočno od današnjeg sela Sjeverina na putu koji levom obalom Lima vodi od Drine preko Starog Rudog prema Priboju i Prijepolju. Prvi pomeni ovog grada u istorijskim izvorima su u pomenitim poveljama izdatim Stjepanu Vukčiću Kosači. Godine 1444. Severin se pominje kao >Seruaansche castelo con contato<, zatim 1448.g. kao >castrum Severin< i 1454.g. civitate Severino cum castris et pertinentiis suis<. Ovaj poslednji navod podudara se sa jednim podatkom iz Dubrovačkog arhiva iz 1449. g. gde se kaže da je >Dmitar Vuchosich ljui stat sub Severino in Polimie homo domini chercech Stiepani<.

Ostatke srednjovekovnog grada meštani nazivaju Jerinin grad. Nalazi se na brdu Međustene, ogranku planine Tmor, iznad rečice Sutjeske, leve pritoke Lima. Lociran je na oko 750 m nadmorske visine uz samu ivicu provalije, koja se vertikalno spušta do obale reke. Grad prema vidljivim ostacima ima oblik nepravilnog trougla. Dve strane trougla čine zidovi debljine 1,60 m, a treća je ivica provalije. Očuvani zidovi imaju dužinu 57 m i oko 96 m, a visina delimično doseže do 4,5 m. Na mestu gde se seku ova dva zida nalazi se okrugla kula, većim delom izvan spoljnog zidnog platna. Zidovi kule, debljine oko 2,40 m, zatvaraju površinu od 80 m² i očuvani su u visini od 5 do 12 m iznad današnjeg nivoa terena. Jasno se zapažaju šupljine za grede koje su nosile međuspratnu konstrukciju. Debljina greda bila je oko 30 cm. Ispred zida na severoistočnoj strani vidljiv je rov, dodatak odbrani grada sa lakopristupačne strane.

U podnožju grada na nekoliko stotina metara idući prema jugu nalazi se srednjovekovna nekropola na kojoj ima nekoliko stećaka.

Na osnovu položaja i veličine ovog srednjovekovnog grada može da se zaključi da je njegov zadatak bio da kontroliše prolaz kroz usku klisuru rečice Sutjeske i štiti put koji je levom obalom Lima vodio prema jugoistoku.

Idući od Severina prema jugoistoku nailazi se na ostatke grada Jagata na istočnom ogranku planine Bić na oko 926 m nadmorske visine. Meštani ostatke ovog srednjovekovnog grada nazivaju jednostavno Grad. Na našim savremenim geografskim kartama nema nikakvih oznaka za ruševine na tome mestu, međutim, na istočnom vrhu planine upisan je potes Grad. Na geografskim kartama iz XVII veka nalazi se upisan grad Jagod na putu koji od Rudog vodi na jug. Na austrijskim kartama sa kraja XIX veka nalazimo na planini Bić oznaku za ruševine i ispis "Ruine Jagod".

Prve podatke o ovom gradu nalazimo u Kruševskom pomenu, gde se pominje Jagat (mesto), ali se javlja i mesto Priboj, što kazuje da su to dva toponima vezana za dve različite

lokacije. Putopisci koji su ovuda prolazili u XVI veku, a i kasnije, ostavili su interesantne podatke o njemu. Kuripešić 1530.g. piše >Sidjose u dolinu k reci Ubevatz, predjose ju, i videse na desnoj strani na visini stare zidine gde bjese za vreme krscana lijep gradic, po imenu Pribon, ima tu blizu trgoviste,koje se takodje Pribon zove...< Anonimni putopisac iz prapnje izaslanika kralja Ferdinanda na putu za Carigrad, prošao je kroz Priboj 1532. g. i dao je gotovo identičan opis >grada i varosice Prybon< kao i Kuripešić dve godine ranije. Evlija Čelebija je kroz ove krajeve prošao 1662.g. i piše: "...grad Priboj osnovali su srpski kraljevi. Grad se nalazi na suprotnoj strani reke Lima na planini Dud koja se diže do neba. To je malen i pust grad sazidan od kamena u obliku četvorougona. U njemu stanuju pastiri sa gorskih pašnjaka. Njegova varoš leži na ovoj strani Lima ..."

Grad je danas veoma porušen, ali je jasno vidljiva njegova osnova.

Utvrđenje je imalo nepravilan izdužen oblik i na severozapadnoj strani u zidno platno je uklopljena kula. Deo kule koji se uklapa u zidno platno ima zaobljen oblik, dok se dva zida prema unutrašnjosti grada seku pod pravim uglom. Zidovi kule su masivni, debljine 2,80 m i zatvaraju površinu od oko 120 m². U unutrašnjosti kule nalazila se cisterna za vodu. Na severoistočnom delu platoa, na kome se nalazi nešto niži grad i gde je prilaz i najlakši, je okrugla kula. Zidovi ove kule su znatno tanji i debljina im je oko 1 m, a zatvaraju površinu od oko 50 metara kvadratnih. Isturena kula sa centralnim delom utvrđenja spojena je zidom dugačkim oko 90 metara. Zid je očuvan celom dužinom, debljina mu je 1,20 m, a sadašnja visina između 1,5 i 3,5 metara. Najlakši prilaz gradu je sa južne padine Malog Bića iz sela Crnuzi. Uz sadašnje seosko groblje, na delu koji se zove Grčko groblje, je srednjovekovna nekropola na kojoj se nalazi i nekoliko stećaka.

Grad Jagat je imao izuzetan geografski i strategijski položaj. Kontrolisao je put duž reke Lima, štitio prilaz manastiru Banji i nekoliko puta bio granično utvrđenje. Polovinom XV veka nalazio se u prograničnoj zoni između Hercegovine i Srbije, a početkom XIX, prema turskim dokumentima iz 1808. g., korišćen je kao tursko uporište u borbama sa Srbima za vreme prvog srpskog ustanka. Tako dugo korišćenje jednog grada neminovno podrazumeva prepravke i dogradnje, pa se tek detaljnijim arheološkim istraživanjem može utvrditi šta je postojalo u srednjem veku, a šta je kasnije dograđivano. Otkrivanjem pokretnog materijala, moglo bi se makar i približno odrediti vreme njegovog nastanka.

Manastir Sv. Nikole u Dabru, poznat i kao manastir Banja, postojao je već na početku XIII veka, jer je 1219.g. u njemu postavljena stolica dabarskog episkopa. Osnivačka povelja ovog manastira nije sačuvana niti neki drugi srednjovekovni dokumenat iz kog bi se moglo saznati ko mu je bio ktitor, koliko mu je bilo vlastelinstvo i dokle se prostiralo. Ktitorski natpis iz 1329. godine, nađen u blizini crkve, potiče iz vremena obnove manastira. Nadgobne ploče koje su se nalazile na podu manastirske crkve, potiču uglavnom iz druge polovine XIV veka.

U srednjem veku manastir Banje se pominje i kao karavanska stanica. U XV veku on je bio i krajnja stanica nekih karavana koji su polazili iz Dubrovnika. U neposrednoj blizini manastira razvio se trg. Najverovatnije da se nalazio na mestu današnjeg Priboja. Priboj se prvi put javlja tek u turskim izvorima 1485. g., kao pazar Priboj.

Iz jednog zapisa iz 1579.g. saznaje se da je "Josif jeromonih, kome je otačastvo Priboj, a to je drugim imenom Jagat". Ovaj podatak, iako iz XVI veka, ukazuje na vezu koja je postojala između grada Jagata na Malom Biću, manastira Banje i trga Priboj.

Na levoj obali Lima, na oko 9 km severno od Prijepolja nalazio se srednjovekovni grad Kovin. U istorijskim izvorima se pominje tek 1448. g. kao >castrum Conin<, a 1454.g. >civitate Chovino cum castris<. Evlija Čelebija u svome putopisu pominje ga kao mali zapusteli grad.

Ruševine grada Kovina, kao i većina ostataka naših srednjovekovnih gradova, na terenu su poznate i kao Jerinin grad. Nalazi se istočno od sela Džurova na južnom ogranku Pobjenika, na teško pristupačnom vrhu od oko 700 m nadmorske visine. Na najvišem delu nalazila se četvorougona kula čiji su zidovi imali debljinu od oko 1,8 m. Kula je pokrivala površinu od oko 53 m². Od nje se prema Limu spušta nekoliko zaravnjenih terasastih delova. U gradu se nalaze ostaci nekih građevina, cisterna za vodu i stepenice uklesane u stenu između pojedinih platoa. Na istočnoj strani stene odakle se pruža pogled na dolinu Lima je kupa-banak uklesana u steni te podseća na sličnu u gradu Ostrvica kod Rudnika. Gradu se najlakše moglo prići sa južne strane. Severna i zapadna strana su bile prirodno obezbeđene, a na jugoistočnoj, sa koje je pristup nekako i bio moguć, vide se i danas zidovi koji su najverovatnije služili za odbranu. U neposrednoj blizini grada, idući oko 500 m prema jugu, nalazi se antička i srednjovekovna nekropola.

Srednjovekovni grad Kovin je nesumnjivo čuvao i obezbeđivao prolaz putem koji je vodio levom obalom Lima i kontrolisao prilaz dolinom Bistrice.

Na pomenutom putu, na oko 6 km severno od grada Kovina nalazio se poznati srednjovekovni manastir posvećen sv. Đorđu u Orahovici u Dabru. On se pominje u tipiku sv. Save za manastir Studenicu. To znači da je manastir veoma star, da je postojao na samom početku XIII veka i da je u to vreme imao značajnu ulogu u srpskoj državi. Danas su od njega ostale samo ruševine u ataru sela Mažića (na imanju porodice Drčelić), koje još uvek nisu detaljnije istražene. Zidovi su očuvani veoma slabo, ali je na osnovu njih ipak moguće tačno odrediti osnovu crkve, a samo donekle rekonstruisati i njen arhitektonski oblik. Na osnovu oskudnih istorijskih izvora zna se da je manastir postojao od početka XIII pa do polovine XIX veka. Svi ti podaci ne daju odgovor na neka ključna pitanja, pa se ne zna ni ko je ktitor manastira, ni datum gradnje, ni koliko je puta rušen i obnavljan i ko ga je sve obnavljao, pa ni kada je poslednji put rušen. Postoji jedino podatak da je zapusteo pre 1875. g. i da od tada nije više obnavljan.

Manastir se pominje kao karavanska stanica u XV veku i kasnije. Tu je, najverovatnije, bila jedna od pretovarnih stanica na Limu, do koje su dubrovačke karavane dovodili hercegovački vlasi, i manji lokalni trg. Na to ukazuju i karakteristični nazivi potesa u neposrednoj blizini manastira kao što su: Padalištu, Panađurište, Varda i slično.

Grad Mileševac se nalazi 2 km jugoistočno od manastira Mileševe na početku kanjona rečice Mileševke. Vreme njegova građenja nije utvrđeno. Utvrđenje Mileševac je štitilo manastir i put. Koliko je do sada poznato, manastir nije bio utvrđen. Pored njega je prolazio put i kroz klisuru Mileševke vodio za Sjenicu. Grad je nastao ili uporedo sa gradnjom manastira ili nešto kasnije, ali najverovatnije još sredinom XIII veka. U istorijskim izvorima pominje se kao utvrđenje tek 1444.g. >Mileseuischi castello<, zatim 1448.g.>castrum Mileschetsky<, 1454.g. >civitatie Mileseuschi cum castris<.

Na osnovu danas sačuvanih ostataka grada vidi se da je bio dosta prostran i da se sastojao od gornjeg i donjeg. Oba dela su međusobno povezana zidovima. U gornjem gradu su sačuvane dve kule, a ispod južne je bio ulaz u utvrđenje. Donji, nešto niži deo grada, ima još jednu četvrtastu kulu i opasan je zidom. Kako se nalazi na vrhu stenovitog brda koje se terasasto spušta prema jugu, grad je izgrađen na nekoliko nivoa. Na severnoj strani prema Prijepolju i manastiru nalaze se dve isturene četvrtaste kule, sa kojih je najlakše mogao da se kontroliše prilaz manastiru i put od Prijepolja prema gradu. U ostacima kula još uvek su vidljiva mesta gde su bile grede koje su nosile međuspratne konstrukcije. U samom utvrđenju vidljivi su i ostaci stepenica, kamenom popločani delovi terena i deo puta na jugoistočnoj strani stene gde je prilaz gradu jedino i bio moguć.

Ispod grada se nalazilo podgrađe, na kome je današnje selo Hisardžik. Podgrađe je imalo svoju crkvu koja je nedavno otkrivena. U narodu se pominjala kao Ružica, a prema otkrivenim delovima fresaka može se približno datovati u XIII-XIV vek. Oko crkve je i srednjovekovna nekropola.

Manastir Mileševu podigao je kralj Vladislav 1234-35. godine. Sigurno je da je i ovaj, kao i svi naši srednjovekovni manastiri, imao svoje vlastelinstvo. Povelja kojom se osniva manastirski posed, i iz koje bi mogla da se utvrdi njegova veličina i teren na kome se prostirao, nije sačuvana. Za ovaj manastir postoji samo ona već pomenuta povelja despota Stefana Lazarevića. Manastir se u XIV veku pominje kao karavanska stanica do koje su dolazili karavani iz Dubrovnika.

I Mileševa je u svojoj blizini imala trg. Kao trg ovog manastira u istorijskim izvorima se pominje Prijepolje, i to tek u leto 1343. godine. Polovinom XIV veka glavina dubrovačkih karavana na putu za unutrašnjost Balkana dolazi u dolinu Lima gde se završava prva etapa tih drugih putovanja. Jedna od najvažnijih a, svakako, i najvećih karavanskih stanica bila je Prijepolje. U njoj se smenjuju ponosnici na putu od Dubrovnika za Smederevo, Vidin, Sofiju, Trgovište, Novo Brdo, Peć ili neki drugi trgovački centar. Tu je i trg odakle se za Dubrovnik nosi veoma različita roba, počev od koža, vune, voska i drugih poljoprivrednih proizvoda do olova ili crvca.

Manastir Mileševa, njegovo utvrđenje Mileševac i trg Prijepolje zajednički su polovinom XIV veka predstavljali značajan centar na raskršću važnih karavanskih puteva. Manastir Mileševo je imao višestruku ulogu, versku, kulturnu i trgovačku, pa će je zadržati i u turskom periodu sve do polovine XVI veka.

U pomenutim poveljama, izdatim Stjepanu Vukčiću Kosači, istoričari su već ranije utvrdili da se pominju još neki gradovi koji pripadaju Polimlju. Međutim, njihova ubikacija je veoma teška jer se na više mesta nalaze ostaci srednjovekovnih utvrđenja sa istim imenom. Kako severoistočna granica Hercegovine polovinom XV veka još uvek nije sasvim detaljno utvrđena, to i postoje različite ubikacije pograničnih gradova na ovom terenu. Najbolji primer za to su gradovi Klek i Oštrik.

Grad Klek se pominje u izvorima 1444. g. kao <Chechnauchoy castello con lo contato< 1448. g. samo >castrum Klekh< a 1454.g. > civitate Clech cum castris et pertinentiis suis<. Najnovija arheološka rekonstrukcija utvrdila su da se na levoj obali Uvca, na lokalitetu Grad na brdu Klek nalaze ostaci srednjovekovnog utvrđenja na desetak kilometara zapadno od Nove Varoši u ataru sela Rutoši. Ovaj srednjovekovni grad ima karakterističan terenski položaj, jer se nalazi u velikom meandru reke Uvca i gotovo sa tri strane je opkoljen vodom. Ostaci kule su vidljivi, kao i ostaci gradskih odbrambenih zidova, a u samom gradu i ostaci zidova nekih građevina. Zbog konfiguracije terena ceo grad ima izdužen nepravilan oblik. Prilaz mu je moguć samo sa obale reke. U neposrednoj blizini, idući prema zapadu, nalazi se srednjovekovna nekropola.

Na oko tri kilometra zapadno do Kleka, na levoj obali Bistrice, na samom vrhu brda Oštrik, nalaze se ostaci prostranog srednjovekovnog utvrđenja. Do sada poznati istorijski izvori pominju Oštrik tek 1448. godine kao >castrum Osstrikch<, a 1454. g. >civitate Ostrich cum castris et pertinentiis suis<. Nalazi se na takvom mestu sa kog su se mogla da prate sva kretanja u istočnom delu doline Bistrice. Prema podacima koje je objavila ekipa arheologa moguće mu je prići samo sa severa. U gradu je sačuvana kula, a njeni zidovi su veoma jaki i građeni u malteru kao i kod svih srednjovekovnih gradova. Interesantno je da je spoljni zid, koji je inače loše očuvan, rađen u suhozidu.

Prema dosadašnjim planovima, grad Klek će biti ispitan, zaštićen i konzerviran, jer će zbog izgradnje hidroelektrane na Uvcu, vrh na kome se nalazi ostaci kao ostrvo u budućem

jezeru. Oba grada, Klek i Oštrik, veoma su značajni i zbog sačuvanog dela arhitekture i još neistražene materijalne kulture zaslužuju dalje istraživanje. Ako se dokaže pretpostavka da se mogu povezati sa navedenim istorijskim izvorima, onda će biti moguće tačno utvrditi istočnu granicu Hercegovine prema Srbiji polovinom XV veka.

U Polimlju postoji još jedan grad koji zaslužuje pažnju upravo kad se radi o određivanju granice između Hercegovine i Srbije polovinom XV veka. Južno od Prijepolja, a zapadno od sela Vodice, nalaze se ostaci srednjovekovnog grada sa podgrađem i nekropolom u blizini. Pažljivijim čitanjem izvora i upoređivanjem podataka dobijenih pri rekognosciranju terena i sa starih kao i savremenih geografskih karata može se utvrditi da se na jugozapadnim ograncima Jadovnika, na Malom i Velikom Brisovniku, na lokalitetu Gradac, nalaze tragovi još jednog razrušenog grada. Na oko 9 km južno od Prijepolja, na desnoj obali Lima, a na severnoj strani Malog Brisovnika su ostaci grada poznatog u narodu kao Jerinin grad kod Vodica. Nekropola ispod grada poznata je kao Grčko groblje. U dubrovačkim izvorima, ima nekoliko podataka o ovom gradu, a kojima do sada nije posvećivana dovoljna pažnja. Marta 1423.g. karavan od 40 konja nosio je robu >in loco dicto Lim ad ecclesiam cui dicitur Gerlicina<, pa je ime crkve precrtano i iznad napisano >Bris in Pripogle<. O položaju lokaliteta određeni govore podaci iz istih izvora: >Comarene supra Limum< i >villa vocata Comarani in Briesa, districtus Sclavonie<. Komarani su danas predeo na levoj obali Lima sa većom grupom sela. Srednjovekovno naselje Komarane je današnje selo Orašac. Poznato je da je Komarane pripadalo srpskoj državi. Podatak iz 1425. godine pokazuje da je >Bries ad confinia de Bosna et Sclavonia<..

Sve ovo ukazuje na to da ime ovog srednjovekovnog grada treba čitati Bris, da se nalazi na Brisovniku i da je štitio prilaz Limu sa zapada i put koji je vodio kroz klisuru Lima iznad koje je grad i podignut. Osim ovih šturih podataka, sigurno je da bi se pažljivim čitanjem izvora, naročito dubrovačkih, mogao naći još neki koristan podatak. Arheološka istraživanja bi mogla da bliže odrede vreme nastanka i dužinu života u njemu i podgrađu.

U užičkom kraju ima još nekoliko srednjovekovnih gradova koji su identifikovani na terenu, međutim, za sada nema pisanih izvora koji bi se odnosili na njih ne zna se ni ime, ni vreme postanka i dužina življenja u njima. Neki od njih ipak zaslužuju da se navedu iako su oskudni podaci kojim se raspolaže. Jedan od takvih je i grad u selu Staparima. Na desetak kilometara zapadno od Užica nad klancem Đetinje, na preko 600 metara nadmorske visine, na lokalitetu Gradina nalaze se ostaci grada od koga je danas ostalo veoma malo, ali se njegova osnova može rekonstruisati. Sastojao se od jedne centralne kule i zida koji je štitio prilaz kuli. Najlakši prilaz bio je sa južne strane. Jugoistočno od grada nalazilo se podgrađe. Prema arheološkim nalazima, novcu i keramici, grad je verovatno pripadao XII veku. Na lokalitetu Mala gradina nalazi se nekropola koja je datovana u XIV vek. Prema arheološkim nalazima, život na ovoj gradini trajao je veoma dugo, jer pored srednjovekovnih nalaza ima materijala iz preistorije i antike. Nesumnjivo je da je ovaj grad kontrolisao komunikaciju koja je iz Bosne preko Drine povezivala porečje Zapadne Morave i dolinu Velike Morave.

U izvorima se pominje trg Rujno u blizini ovog grada i manastir Rujno. Podaci iz XV veka i još kasniji zapisi pokazuju da i manastir i njegov trg treba tražiti na potesu između sela Vrutci i ovoga grada. Rujno se pominje kao mesto gde su svraćali dubrovački trgovci kao trg gde se kao glavni artikl nabavljao crvac. Manastir Rujno je bio posvećen svetom Đurđu i u njemu je početkom XVI veka bila smeštena štamparija. Nema istorijskih podataka ni kada je manastir izgrađen ni kada je zapusteo. Do polovine XIX veka na terenu je bilo još tragova crkve.

Od ostataka srednjovekovnih gradova pažnju mogu da privuku i gradovi Zlostup i Paramun kod Kosjerića. Grad u narodu poznat pod imenom Zlostup nalazi se na oko 4 km

južno od Kosjerića, na desnoj obali Skrapeža, u ataru sela Tubići. Dosta je porušen, sa osnovom u obliku nepravilnog četvorougona sa dve kule prema zapadu i tri prema istoku. Kule su povezane spoljnim zidom. Kako se teren spušta prema Skrapežu, u unutrašnjosti grada se nalaze još dva zida paralelna sa severnim. Južno od grada nalaze se i ostaci građevine za koju se u narodu govori da su ostaci neke crkve.

Veoma su interesantni i nazivi delova sela Tubići kao: Osaćani, u kom postoje ostaci antičke nekropole, Crnokosa i Vrane sa ostacima srednjovekovne nekropole.

Na 9 km severozapadno od Kosjerića, u okuci paramunske reke, na planinskoj kosi Glavici nalaze se ostaci jednog drugog, veoma zarušenog grada. Osnova grada ima nepravilan oblik. Na njegovoj jugoistočnoj strani nalazi se kružna kula, u unutrašnjosti grada su ostaci neke građevine uz spoljni zid, a na najstaknutijem delu, ostaci jedne građevine izduženog oblika, koja se prema istoku završava kružno. Meštani ovu građevinu nazivaju Crkvina i smatraju je osnovom neke stare crkve. U njenim temeljima otkopan je jedan rimski nadgornbni spomenik. Idući od grada prema gornjem delu sela Paramun kod izvora zvanog Duboko, nalazi se potes Stara Manastirina gde je, navodno, nekad bio manastir posvećen svetom Paramunu.

Mrkšina crkva, u kojoj je u XVI veku bila i štamparija, do danas nije ubicirana. Kako se ona nalazila u podgorju Crne Gore, a najverovatnije u blizini Kosjerića, to su lokaliteti Manastirine i Crkvine u blizini srednjovekovnih gradova Zlostupa i Paramuna veoma interesantni za terensko istraživanje.

Pažljivim upoređivanjem starih i novih karata različitih razmera i planova može se naići u ovom kraju na veliki broj mikro toponima kao što su: Grad, Gradište, Gradina, Kulina, Crkvina i slično, međutim, pisanih istorijskih izvora za srednji vek nema, pa ih mogu da dopune jedino arheološki i epigrafski podaci. Obilaskom terena na takvim lokalitetima često se mogu otkriti ostaci građevina, ali bez arheološkog iskopavanja i obrade materijala često se ne može ni približno odrediti vreme njihovog nastanka, a nekad ni njihova nekadašnja namena.

Svi opisani gradovi imaju nekoliko zajedničkih osobina. Podignuti su na dominantnim, preglednim i teško pristupačnim mestima. Po veličini i arhitekturi se razlikuju, ali se svi maksimalno prilagođavaju terenu, tako da je oblik osnove najčešće diktirao sam teren. Zidani su od lomljenog ili pritesanog kamena koji je vezivan malterom. Zidovi kula i spoljni zidovi su rađeni sa dva lica i sa trpncem u sredini. Zidovi kula su veoma moćni i nekad prelaze 2 m debljine. Spoljni zidovi su veoma jaki, a nekad ih zamenjuje nepristupačan teren, najčešće duboka provalija.

Uzrok nastanka ovih gradova bio je različit. U prvom redu su kontrolisali važne saobraćajnice, zatim su obezbeđivali prilaze manastirima i rudnicima, a gradovi na obali Lima su bili i jaka granična odbrana između Hercegovine i Srbije. Koliko su bili dobro locirani i koliki je bio njihov strategijski značaj vidi se i po tome što su korišćeni čak i početkom XIX veka u borbama između srpskih ustanika i Turaka.

U neposrednoj blizini većih manastira, zaštićeni čvrstim gradovima, razvijaju se trgovi. Nastali su na mestima na kojim se za vreme povremenih panađura razmenjivala roba. Oko stalnih trgova postepeno niču kolonije trgovaca, naseljavajući ih zanatlije i drugo okolno stanovništvo i vremenom pretvaraju u veća naselja.